

Đenana Buturović:

OTKRICE MUSLIMANSKE EPIKE U 19. VIJEKU

U prvim decenijama 18. vijeka zabilježen je značajan broj južnoslovenskih muslimanskih epskih pjesama. Međutim, i za muslimansku epiku, kao i za ostale južnoslovenske epike, možemo da kažemo da je, za širu naučnu javnost, otkrivena tek u 19. vijeku. Svi sakupljači ovog perioda već su tokom sakupljanja imali izgrađen odnos prema njoj, uvijek kao cjelovitoj i bogatoj južnoslovenskoj poeziji, uočavajući njene specifičnosti u odnosu na epiku ostalih južnoslovenskih naroda zajedničkog jezika.

Postoje brojna svjedočanstva o starini i rasprostranjenju muslimanske epike u Bosni osmanskog perioda, kao i na široj teritoriji na prostoru bivše evropske Turske. U stvaranju i prenošenju ove epike istaknutu ulogu su imali bosanski ratnici. Prva poznata svjedočanstva o muslimanskoj jugoslovenskoj epici vezuju se već za kraj 15. vijeka (pjesme o Alibegu Mihal-oglu i Bali-begu Malkoč-oglu).¹ Iz ovog perioda datiraju jedinstveni podaci o Grz Ilyasu, epskom Đerdelezu, čuvenog turskog pisca i hroničara, Ibn Kemala (1468.-1534.). Datiramo ih u period (najkasnije) do kraja 1492. godine.² Utvrdili smo da oni nose pečat žive epske tradicije, koja će se, među Južnim Slovenima, muslimanima i hrišćanima, djelimično i Albancima, uz normalne izmjene prenositi sve do sredine i kraja 19. vijeka.³

Bujnost muslimanskih historijskih predanja već krajem 15. vijeka posvjedočuje njihovu utemeljenost na bogatoj i srodnoj tradiciji srednjeg vijeka.⁴ I u svjetskoj nauci o muslimanskoj epici danas je prisutno mišljenje o njenom naslanjanju na srednjovjekovnu bosansku.

I mnoge druge dragocjene vijesti o muslimanskoj bosanskoj, odnos-

1. Đenana Buturović: Žanrovske karakteristike rane južnoslovenske muslimanske narodne tradicije turskog perioda. *X Megunaroden simpozium za balkanski folklor*. Ohrid 7-8. juli 1988. Makedonski folklor, godina XXII, broj 43, Skopje 1989.

2. Đenana Buturović: Les chroniqueurs turcs et Gu rz Ilyas - Đerzelez heros de la chanson epique balkanique. *Balkanica XVI-XVII*. Institut des etudes balkaniques. Academie serbe des sciences et es arts, Belgrade 1985-1986., str. 267-275.

3. Isto.

4. Benedict Curipeschitz von Obernburg: Itinerarium Wegrays Kun. May posshafft (gen Constantinopel) zudem Keizer Soleyman, Anno XXX-MDXXXI. - Vidi: Đenana Buturović: Osnovna pitanja u proučavanju epskih narodnih pjesama jugoslovenskih naroda. *Poseban otisak iz Godišnjaka Odjeljenja za književnost Instituta za jezik i književnost u Sarajevu*, Sarajevo, 1977., str. 122 i 123.

no južnoslovenskoj muslimanskoj epskoj tradiciji, od početka 16. vijeka pa do prvih zbirki muslimanske epike iz 19. vijeka, govore o kontinuitetu i vitalnosti ove tradicije. One potvrđuju da su se pjesme o događajima za koje se vezuju pjevale odmah nakon tih događaja, kao i to da su se pjevale u različitim sredinama (vojničkoj, aristokratskoj, ruralnoj itd.).⁵ Govore nam o sadržini, tematici i junacima ove epike, obavještavaju nas da su neke pjesme posjedovale razvijene tematske obrade, da su pjesme o pojedinim junacima bile veoma brojne. Tako su se već od prve polovine 16. vijeka pjevali čitavi ciklusi pjesama o Krajišnicima.⁶ Sasvim je evidentno da i na ovim historijskim vijestima o muslimanskoj epskoj tradiciji Lordova teorija multiformnosti tradicije potvrđuje svoju utemeljenost.⁷ Podacima o uticajima različitih konfesionalnih i etničkih sredina u njegovanju i prenošenju muslimanske epske tradicije, od perioda njenih početaka do prvih zbirki - zaokružuju se sve njene najbitnije pomenute odrednice. Prepoznaju se odmah potom u epici zbirki, uglavnom već od one koju predočava *Pjevanija* Sime Milutinovića Sarajlije, preko poezije velikih zbornika, kakvi su Hörmannov i Marjanovićev, pa do zapisa snimanih na magnetofonsku vrpču, u naše dane.

U historiji bilježenja muslimanske epske tradicije značajno mjesto zauzimaju bugarštice i deseteračke pjesme s kraja 17. s početka i sredine 18. vijeka - u stvari pjesme iz prvih i najstarijih zbirki jugoslovenske narodne poezije čije je porijeklo u svome vremenu nedvojbeno.⁸ Bugarštice zabilježene krajem 17. vijeka snažno čuvaju odjeke rane bosanskomusli-

5. Šime Ljubić: *Prilog Jagićevoj raspravi "o građi za slovinsku poeziju"*. Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. XL, u Zagrebu 1877., str. 144; Sebastian Tinodi: *Cronica*, Golosvarba, 1554; Branko Vodnik: O junačkim narodnim pjesmama (uz knjigu), *Narodne pjesme hrvatsko-srpske*, III izdanje, u Zagrebu 1918. str. 11; Svet. Stefanović: Nekoji podaci iz mađarske literature za datiranje naše narodne poezije. - *Prilozi proučavanju narodne poezije*, knjiga IV, sv. 1. i 2, str. 27-35; Đenana Buturović: Epska narodna tradicija Muslimana Bosne i Hercegovine od početka 16. vijeka do pojave zbirke Koste Hörmanna (1888.). *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu*. Etnologija, n.s. sv. XXVII/XXVIII, Sarajevo, 1972./1973., str. 8-9.

6. Ibrahim Pečevi, Tarihi Pečevi, I, Istanbul, 1867., str. 237; Čelebi Evlija, *Putopis*, Odlomci o jugoslavenskim zemljama. Preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović. Sarajevo, 1967., str. 8-9.

4a. John S. Miletich: Muslimanska usmena epika i srednjovjekovna epika. *Izraz*, knjiga LVIII, god. XXIX, broj 9-10, sept.- okt. 1985., 63-179.

7. Albert B. Lord: *The Singer of Tales*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1960. Fragmenti ove knjige kod nas su prevedeni od 1962. godine. Prevod u cjelini publikovan ove godine: Albert B. Lord: Pevač priča. 1. Teorija; 2. Primena. Prevela s engleskog Slobodanka Glišić. Idea. Beograd, 1990. (Biblioteka XX vek).

8. Valtazar Bogišić: Narodne pjesme iz starijih, najviše primorskih zapisa. *Glasnik Srpskog učenog društva*, drugo odeljenje, knjiga deseta, Beograd, 1878; vidi, Đ. Buturović: Epska narodna tradicija Muslimana..., str. 26-20.

manske tradicije. Autentičnije dijelove iz sadržaja muslimanske narodne tradicije čuvaju deseteračke pjesme iz tzv. Rukopisa Male braće iz Dubrovnika, a koji je nastao sredinom 18. vijeka. Pjesme iz ovog zbornika *Alija pripijevanjem opet zadobi preprošenu djevojku i Kako Peimana, kći Dizdar-age, izmijeni oca iduć na carevu vojsku, i kako otkri careviću Muju, i za njim otide u Novome gradu* (Pjesme 94 i 96 u Bogišićevom publikovanom zborniku) - pouzdano su nastale u muslimanskoj sredini i predstavljaju najranije cjelovite zabilježene muslimanske epske pjesme.

Autentičnu muslimansku poeziju, pa i epiku iz prvih decenija 18. vijeka, uz to zastupljenu većim brojem primjera, s evidentnim aspektom muslimanske sredine u odnosu na epske događaje - prvi donosi *Erlangenski rukopis*.⁹ *Erlangenski rukopis* se u nauci smatra prvim mješovitim zbornikom narodnih pjesama Srba, Hrvata, Muslimana i Makedonaca, a bezimeni Nijemac njegovim zapisivačem. Zbornik nudi obilje podataka o južnoslovenskoj epici s kraja 17. i iz prvih decenija 18. vijeka. Po mom mišljenju tekstovi pjesama ovoga zbornika su neadekvatno bilježeni, i uglavnom, kada je riječ o muslimanskoj epici, ne prezentiraju zapise cjelovitih pjesama, kakve su se tada pjevale. Stoga zbornik više govori o sadržini, tematici i motivima muslimanske epske poezije, o njenom preplitanju sa narodnom epikom Srba, Hrvata i Crnogoraca, a mnogo manje o njenoj pouzdanoj formi i obimu. Ipak njegovo postojanje obezbjeđuje izvjestan ugao gledanja na muslimansku epiku 18. vijeka. Značajnu dopunu onome što znamo o muslimanskoj poeziji 18. vijeka pružaju podaci koje donosi Andrija Kačić-Miošić (1704.-1760.) u svom *Razgovoru ugodnom naroda slovinskog*¹⁰ i sarajevski hroničar Mula Mustafa Bašeskija (1731.-1801.) u svom *Ljetopisu*.¹¹ Andrija Kačić Miošić je značajan po podacima koje donosi o junacima muslimanske epike a koji potvrđuju njihovu povijesnu istinitost, a Bašeskija, zato što nadopunjuje sadržinu onog što pružaju same pjesme Erlangenskog rukopisa i nesumnjivo upućuje na složeniju formu muslimanske epike iz vremena kada su bilježene pjesme ovog Zbornika. Pjesme o krajinskim junacima o kojima pripovijeda Bašeskija upućuju na veoma razvijenu epsku poeziju. Od Bašeskije doznajemo imena prvih poznatih muslimanskih epskih pjevača: Baba-Alije i Jašara Šukrića iz Sarajeva. Obojica su talentirani i kreativni.¹² Za Šukrića znamo

9. Gerhard Gezeman: *Erlangenski rukopis starih srpskohrvatskih narodnih pesama*. Sr. Karlovci 1925.

10. Andrija Kačić Miošić; *Djela*, knjiga prva. Razgovor ugodni naroda slovinskoga (1759.). Stari pisci hrvatski, Zagreb, 1942.

11. Mula Mustafa Ševki Bašeskija: *Ljetopis* (1746.-1804.). Prevod s turskog, uvod i komentar Mehmed Mujezinović, Sarajevo, 1968.

da je umro veoma star, oko 1795., što znači da je prenosio narodne pjesme koje su se pjevale upravo u vrijeme kada je nepoznati zapisivač pjesama Erlangenskog rukopisa bilježio poeziju ovoga Zbornika. Baba-Alija je kao pjevač nastupao u Dubrovniku i tamo je portretiran. Koliko znam, taj do sada nepronađeni portret je prvi portret jednog jugoslovenskog pjevača.

Ipak je tek 19. vijek - vijek otkrića južnoslovenske epike. Muslimanska epika, prisutna u zbornicima nastalim do 19. vijeka, na način kao i epika drugih južnoslovenskih naroda - biće nezaobilaziva i u prvim nacionalnim zbornicima južnoslovenske epike Srba i Hrvata u 19. vijeku. Međutim, sve do šezdesetih godina 19. vijeka muslimanska sredina kao nosilac narodne poezije nije privukla vidljivu pažnju sakupljača narodne poezije. Južnoslovenski Muslimani toga vremena bili su pripadnici osmanske državne i vjerske organizacije, pa je svako šire interesovanje svjetske javnosti za njihovu etničku povijest i narodnu kulturu bilo više slučajno. Vuku Stef. Karadžiću su muslimanske pjesme bile poznate, ali prema onom što danas znamo, on nije pokazivao znatnijeg interesovanja za njih. Međutim, sasvim je izvjesno da su Vukovi najbolji kazivači u svojim oblikovanjima epskih pjesama koristili kao izvor i one pjesme koje su sami saopštavali muslimanskoj publici kao muslimanske - ili pak one koje su slušali od muslimanskih pjevača. Čak je i Vukov otac Stefan bio prenosilac muslimanske epike.¹³ Ono što Vuk Stef. Karadžić uistinu nije imao priliku - da posjeti Bosnu i Hercegovinu i u njoj bilježi pjesme, biće dostupno drugima.

Sima Milutinović Sarajlija, Ivan Jukić, Grga Martić i Marijan Šunjić - zabilježili su u Bosni osmanskog perioda, u prvoj polovini 19. vijeka, počevši već od dvadesetih godina (Sima Milutinović), šarolik fond epske građe koja predstavlja presjek kroz tadašnje epsko pjevanje. Šarenilo sadržaja, tematike i motivike pjesama ovih zbirki govori o kontinuitetu epske tradicije u Bosni i Hercegovini. Sva ova epika svjedoči o intenzivnom miješanju epskih sredina različitih konfesija - hrišćanskih i islamske.

Pjevanija cernogorska i hercegovačka, sabrana Čubrom Čojkovićem Cernogorcem pa i njim izdana istim - (objavljena u Budimu 1833. i Leipzigu 1837. godine)¹⁴ pruža mnogo više podataka o musli-

12. Isto, str. 268 i 429.

13. Uporedi: *Narodne srpske pjesme*. Skupio i na svijet izdao Vuk Stef. Karadžić. Knjiga četvrta, u kojoj su pjesme junačke novijih vremena o vojevanju za slobodu. U Beču 1862., str. 24 - i Vuk Stef. Karadžić, *Predgovor uz Narodne epske pjesme*. Skupio i na svijet izdao Vuk Stef. Karadžić. Knjiga četvrta u kojoj su različite junačke pjesme. U Beču 1833., str. XXVIII.

manskoj epskoj tradiciji prve polovine 19. vijeka nego što to čine pjesme Vukovih zbornika. Zbirka pokazuje da je hrišćanska sredina u Crnoj Gori i Hercegovini usvojila iz muslimanske epike određenu tematiku, motive i junake. Ističe se deseterica pjevača upravo ovakvih pjesama, od kojih su trojica i kazivači autentične muslimanske pjesme. Ovo je najranija zbirka balkanske epike koja je u tako impozantnom broju predstavila obilje najznačajnijih likova tzv. krajiškog muslimanskog svijeta, pri čemu posebno mjesto pripada Hrnjicama. Veoma je karakteristično da se islamski svijet u ovim pjesmama, premda politički protivnik, priznaje i kao prijatelj i kao pobratim.

Pjesme koje su sakupili Jukić, Martić i Šunjić svjedoče o jednako bujnoj, muslimanskoj kao i hrišćanskoj, epici četrdesetih godina 19. vijeka po jugozapadnim krajevima Bosne, gdje su, uglavnom, pjesme ovih zbirki zabilježene.¹⁵ Bez obzira na moguću intervenciju nekog od zapisivača, pjesme svjedoče o uzajamnom prožimanju epskih stilova, ali i o razlikama u stilu. Smatram da su neke stilske i sadržajne osobenosti muslimanskih pjesama koje su saopštili kazivači hrišćani ovog područja pomenutim sakupljačima - poređene s pjesmom muslimanskih pjevača, poznatih ili pretpostavljenih, rezultirale iz, u to vrijeme, ovdje češće pojave profesionalizma kod hrišćanskih nego muslimanskih pjevača. Jukić je zabilježio i publikovao neke muslimanske pjesme koje će ostati kao njihove jedine poznate, a i publikovane verzije.¹⁶

Po verziranosti u sakupljačkom poslu treba istaći Marijana Šuljića, koji često navodi imena kazivača pjesama. Podatak da je pjesmu o Viliću Huseinu kazivao Jakov Vukadin, koji je opet pjesmu naučio od Ibri Posavljaka, potvrđuje ono što te pjesme analizom pokazuju - da je hrišćan-

14. Nastala je sasvim neposredno prije objavljivanja u periodu između 1827. do 1829. Nakon 153 godine Pjevanija je konačno publikovana ove godine: Sima Milutinović Sarajlija: *Pjevanija crnogorska i hercegovačka*. Priredio: Dobrilo Aranitović, Nikšić 1990.

15. Tek poslije Jukićeve smrti 1858. godine pojavila se njegova zbirka narodnih pjesama kao rezultat saradnje sa Grgom Martićem - *Narodne pjesme bosanske i hercegovačke*. Svezak prvi. Pjesme junačke. U Osieku 1858. - Jukić-Martić, *Narodne pjesme bosanske i hercegovačke*, svezak II, Mostar 1892; - *Narodne junačke pjesme iz Bosne i Hercegovine*. Skupio fra Marijan Šunjić. Izdao Zbor franjevačkih bogoslova "Jukić". Drugo izdanje 1925. Prvo izdanje 1915. godine). O razumijevanju koje je Šunjić pokazao za narodni život, o njegovoj ljubavi prema narodnim umotvorinama, te o njegovom sakupljanju govori dosta zanimljivo Aleksandar Giljferding, putopisac i ruski konzul u Sarajevu. - Aleksandar Giljferding: *Putovanje po Hercegovini, Bosni i staroj Srbiji*. Biblioteka Kulturno naslijeđe, Sarajevo, 1972., str. 315 - 316.

16. Pjesme pjevaju o prilikama u Bosni u prvoj polovini 19. v. i nastale su kao refleks tih događaja. *Bosanski prijatelj*, sv. I, pjes. br. 7, str. 39; *Bosanski prijatelj*, sv. II, pj. br. 23, str. 100; 22, str. 97; br. 24, str. 102; br. 25, str. 106.

ski pjevač (pjevač Hrvat) prenosilac muslimanske tradicije.¹⁷ Tome odgovara podatak da Šaban, *Turčin* (musliman) od Mostara, prenosi hrišćansku pjesmu (*Moskovska kraljica i car Tatarin*).¹⁸

Intenzivniji rad na sakupljanju muslimanskih narodnih pjesama počinje šezdesetih godina 19. vijeka. Po mom mišljenju prvu fazu ovog rada čini period do austrougarske okupacije (1878.), dok drugu fazu čini period nakon okupacije, do kraja vijeka. Obje faze karakteriše jače interesovanje samih Muslimana Bosanaca za vlastitu nacionalnu kulturu, iz čega nesumnjivo sljedi i sakupljački rad, uz to inspiriran djelovanjem Vuka Stef. Karadžića i ilirskim pokretom. Zašto muslimanskobosanski učeni svijet nije ranije bilježio usmenu tradiciju? Previše je vidan udio viših obrazovanih slojeva u njegovanju i prenošenju muslimanskog tradicionalnog pjesništva da bi se prezir prema narodnom, jednostavnom, prisutan, po mišljenju Šakira Kurtćehajića u *sadašnjem naraštaju* i kod uglednih begova i efendija mogao prihvatiti kao razlog zašto nemamo ni rukopisnih ni štampanih zbirki, kako muslimanske epike tako ni drugih tradicionalnih pjesama bosanskohercegovačkih Muslimana. Ne vjerujem da bi slaba zainteresiranost muslimanskih utjecajnih kulturnih slojeva za narodni jezik i za narodnu kulturu bio pravi odgovor. Usmeno stvaralaštvo je drugi vid umjetnosti, drukčiji od umjetnosti individualnog, zato ovaj problem traži kompleksniji tretman, potrebno je, na primjer, sagledati na kakav su se način odnosili intelektualci u drugim sredinama, npr. u Dalmaciji, prema usmenoj tradicionalnoj poeziji. Potrebno je bez žurbe ukazati na sve ono što može biti relevantno za kasniji zaključak. Samo postojanje usmenog stvaralaštva temelji se na dalekom mitskom naslijeđu, na obredu, običaju, a tokom historije na njega su uticali socijalni i duhovni faktori, zajednica i pojedinac. Stoga je možda i relativan pojam kulturnog buđenja kada ga dovodimo, u svim kulturnim grupama na isti način, u vezu sa interesovanjem javnosti i istraživača za usmenu poeziju, smatrajući da je ono zavisilo od interesovanja javnosti za sam narod kome pripada ta poezija. Međutim, danas je historija sakupljanja i bilježenja, kao i proučavanje narodne poezije bilo koga naroda nedjeljiv od izučavanja povijesti toga naroda. Nemamo dovoljno podataka na osnovu kojih bismo mogli da pouzdanije zaključujemo o odnosu samih Muslimana prema bilježenju i izučavanju vlastite narodne poezije sve do 19. vijeka. Nije isključeno da će se jednog dana pronaći nama nepoznati rukopisi muslimanskih narodnih pjesama (bilo da su pisani bosančicom ili arabicom). Na to upućuje i poja-

17. M. Šunjić, *Narodne junačke pjesme*, str. 84.

18. Isto, str. 207.

va permanentnog otkrivanja alhamijado rukopisa u sačuvanim orijentalnim rukopisima, posebno medžmuama (zbirkama). S druge strane treba imati u vidu i jedno drugačije mišljenje - da bilježenje pjesama među Muslimanima ima tradiciju u dalekoj prošlosti. Usmena predaja spominje "blidoliku" Ajku iz Udbine kao prvog sabirača narodnih muslimanskih pjesama. Pričalo se da je Ajka bilježila sve kavge, ratove i četovanja. Njena je knjiga, kasnije, po predaji, došla u vlasništvo ostrožačkog kapetana Murata Beširevića, a zatim je bila odnesena u Peć. Sva traganja kasnijih proučavalaca da se uđe u trag ovom rukopisu ostala su uzaludna.¹⁹

Uticao "razumnih patriota i spisatelja, koji se zanimaju opisivanjem raznih naroda i njihovih običaja" uočljiv je već u prvoj pomenutoj fazi kulturnog preporoda Muslimana, posebno u njihovom radu na sakupljanju narodnih pjesama. Sakupljanje vlastitoga narodnog blaga, određenje vlastite narodne pjesme muslimanski intelektualci druge polovine 19. vijeka vezuju za ideju narodnog "bošnjačkog" jezika, tj. pjesme se sakupljaju i štampaće se na bošnjačkom jeziku. Nosioci ovih tendencija su novinar i urednik *Sarajevskog cvjetnika*, Mehmed Šakir Kurtćehajić (1824.-1872.)²⁰ i historičar Salih Sidki Hadžihuseinović Muvekit (1825.-1888.).²¹ U tom vremenu najavljeno je publikovanje prve zbirke muslimanske epike "na bošnjačkom jeziku turskim slovima".²² Niz dostupnih podataka upućuje na Muvekita kao sakupljača i priređivača ove zbirke. To što je zbirku najavio u *Sarajevskom cvjetniku* (1871.) Kurtćehajić ne isključuje Muvekita kao sakupljača. Na žalost, zbirka nije objavljena. Ne zna se pouzdano ni šta se sa njom dogodilo.

Zbirke muslimanske narodne epike, proistekle iz druge faze rada na njenom sakupljanju, i onda kada nisu nastale kao rezultat rada sakupljača Muslimana, rezultat su saradnje sa Muslimanima intelektualcima. Tako je svakako značajan poticaj na Vrčevićev zaokret prema muslimanskoj epici imao Mehmed-beg Kapetanović (čime se ne negira i Vrčevićev uticaj na Kapetanovića), poznat je ogroman udio muslimanskih intelektualaca u

19. Luka Marjanović: (*Predgovor*) uz *Junačke pjesme (muamedovske)*, knjiga treća. Uredio dr Luka Marjanović. Zagreb (Izdavanje Matice hrvatske), 1898., str. XXVII, XXX, XXXVI.

20. Muris Idrizović: Mehmed Šakir Kurtćehajić, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, XIV-XV (1964.-1965.), Sarajevo, 1969. str., 353-358.

21. Muhamed Hadžijahić: Salih ef. Muvekit, *Novi Behar*, IX, Sarajevo, marta 1936., str. 221-222; Mehmed Hadži Handžić: Dva važna izvora za historiju Bosne i Hercegovine za vrijeme osmanlijskog gospodarstva, *Gajret, Kalendar* za god. 1939., Sarajevo, 1938., str. 81-86.

22. Sarajevski cvjetnik, 38 broj, III godište, 20. nov. 1871.; Đenana Buturović: *Epska narodna tradicija Muslimana Bosne i Hercegovine...*, str. 74-76.

pružanju svesrdne pomoći Hörmannu u vezi sa njegovim radom na sakupljanju i izdavanju prvog većeg publikovanog zbornika muslimanske epike. Muslimani su pružali pomoć i Luki Marjanoviću. Danas je u nauci poznata "anonimna" pismena podrška Mehmed-bega Kapetanovića, upućena Luki Marjanoviću, u vezi sa njegovim radom na izdavanju muslimanskih pjesama. Kapetanović se, naime, nije htio zamjeriti Kostu Hörmannu, koga je javno pomagao i podržavao, a čiji su odnosi sa Marjanovićem bili, u izvjesnom smislu, rivalski.

Vuk Vrčević počinje da bilježi muslimanske epske pjesme negdje oko 1866. godine. Nemamo podataka kako je i da li je Vuk Stef. Karadžić odgovorio na Vrčevićev upit Karadžiću da li da sakuplja i muslimanske pjesme u Hercegovini koje su, po njemu, veoma interesantne, lijepe i brojne.²³ U svakom slučaju Vrčevićovo poznanstvo sa Stojanom Novakovićem i Pantom Srećkovićem bilo je presudno u Vrčevićevom sakupljačkom radu na muslimanskoj epici. Naime, Stojan Novaković i Panta Srećković su Vrčeviću ukazali na potrebu sakupljanja muslimanskih epskih pjesama.²⁴ Vrčevićeva zbirka muslimanskih epskih pjesama sadrži 37 pjesama "koje samo Srbi turskog zakona pjevaju". Vrčević je pripremljenu zbirku označio kao prvu i uputio Srpskom učenom društvu za publikovanje. Zbirka nikada nije objavljena i pohranjena je u Arhivu SANU u Beogradu.²⁵ Vrčević se ovom zbirkom predstavio kao značajan informator o osobito bujnoj muslimanskoj epici u Hercegovini u sedmoj deceniji 19. vijeka. Popis kazivača uz ovu zbirku također je od značaja. Značaj Vrčevićeve rukopisne zbirke muslimanskih pjesama je, prije svega, u tom što je to prva sačuvana zbirka ove epike s uže teritorije i same Hercegovine. Antologijskog je karaktera, premda su pjesme koje sadrži u nju uvršene bez posebnog odabira. Iako ne u mjeri koju je najavio, Vrčevićovo interesovanje za muslimansku epiku i dalje ostaje. Rezultat je pojava male zbirke pod naslovom *Hercegovačke narodne pjesme koje samo Srbi Muhamedove vjere pjevaju*, objavljena u Dubrovniku 1989.

Godine 1888. i 1889. Kosta Hörmann, visoki austrougarski činovnik u vladi Bosne i Hercegovine, publikuje dvije knjige muslimanske epike. Zbirka se pojavila pod nazivom *Narodne pjesme Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini*²⁶ Dio tradicionalnih epskih pjesama iz Hörmannove

23. *Vukova prepiska*, knjiga šesta. Beograd, 1912., str. 648.

24. Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti, Etnografska zbirka br. 9058/57.

25. Vuk Vrčević, Junačke hercegovačke pjesme (koje samo Srbi turskoga zakona pjevaju). Skupio ih i na svijet iznio Vuk Vrčević. Knjiga prva. Arhiv SANU, Etnografska zbirka 62. - O Vuku Vrčeviću i ovoj zbirci vidi: Radmila Pešić, *Vuk Vrčević*, Beograd, 1967. (Filološki fakultet Beogradskog univerziteta, Monografije, knjiga XIV).

ostavštine publikovan je u naše dane.²⁷ Obradujući u više studija problematiku pojave ove zbirke i njena sporadična osporavanja, utvrdila sam okolnosti njena nastanka, njene visoke vrijednosti i začaj.²⁸ Neosporne su Hörmannove zasluge u sakupljanju muslimanskih pjesama u periodu od 1884. do 1914. godine.

Podrška i pomoć koju Hörmannu obezbjeđuju mnogobrojni saradnici, među kojima i oni najkompetentniji, uz Hörmannove izuzetne radne i organizacione sposobnosti i njegov entuzijazam za sve istraživačke poslove - bili su bitni preduslovi u rađanju ove kapitalne zbirke muslimanske epike. Sačuvana dokumentacija svjedoči o historiji nastajanja zbirke. Ima dosta osnova da se pretpostavi da je Hörmann, osim što je i sam bilježio pjesme, i što su to za njega činili neki njegovi sakupljači, praktikovao da vrši prepise iz postojećih rukopisnih zbirki poznatih znalaca muslimanske usmene epike. Na to upućuju njegovi saradnički odnosi sa književnicima, ocem i sinom, Mehmed-begom i Riza-begom Kapetanovićem, te sa saradnicima iz Nevesinja, sa književnikom Ibrahim-begom Bašagićem i posjednikom Lutfi-begom Bašagićem. Znatno broj tekstova pjesama na kojima je označeno Hörmannovim rukopisom da potiču od ovih zapisivača ispisao je sam Hörmann, što nesumnjivo upućuje na prepise. Na prepise posebno upućuju slučajevi dvostrukih zapisa - zapisi latinicom, u stvari Hörmannovi prepisi, i zapisi bosančicom - originalni. Postoje izvjesni elementi na temelju kojih bi se moglo govoriti o rukopisnim zbirkama uglednih Sarajlija, Halilbašića Suljage i Mehmeda Kalabića, stavljenim na raspolaganje Hörmannu. Međutim, ostalo je otvoreno pitanje koliki je obim fonda epskih pjesama koje je Hörmann

26. Drugo izdanje izlazi 1933. godine. Izdavači su Alija Kurtović i Jakša Kušan. Obje knjige novog izdanja pojavile su se pod naslovom *Narodne pjesme Muslimana u Bosni i Hercegovini*. Sabrao Kosta Hörmann 1888.-1889. Oba izdanja su brzo rasprodana. - Godine 1930. i 1931. A. Izet Pertef je pokušao da pripremi popularno izdanje Hörmannove zbirke. Predvidio je da pjesme obje knjige objavi u dvadeset svezaka. Izašlo ih je svega šest. Kritičko izdanje ove knjige pripremio je autor ovog priloga i publikovao 1976. u ediciji Kulturno naslijeđe. Izdanje je popraćeno trećom knjigom, studijom o zbirci, s tekstološkim analizama, indeksima i prilogima (vidi napomenu 28). Autor ovog priloga pripremio je i novo izdanje povodom stogodišnjice publikovanja zbirke, koje je, na žalost, iz tehničkih i finansijskih razloga izašlo iz štampe tek 1990. i na naslovnoj stranici obilježeno kao 2. izdanje bez konsultovanja priređivača (*Narodne pjesme Muslimana u Bosni i Hercegovini*. Sabrao Kosta Hörmann 1888.-1889. I; priredila i predgovor napisala Đenana Buturović. - 2. izd. - Sarajevo, Svjetlost, 1990.).

27. *Narodne pjesme Muslimana u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1966. Iz rukopisne ostavštine Koste Hörmanna. Redakcija, uvod i komentari Đenana Buturović.

28. Đenana Buturović: *Studija o Hörmannovoj zbirci muslimanskih narodnih pjesama*, Svjetlost, 1976.

zatekao u dostupnim rukopisima, kojima se mogao da posluži, a zatim, pitanje veze pjesama Hörmannove zbirke s pjesmama čije je publikovanje najavila novosadska *Zastava* 1866. godine i *Sarajevski cvjetnik* 1871. - na bošnjačkom jeziku a "turskim slovima". Pomoć koju muslimani intelektualci, i Muslimani uopšte, pružaju i Luki Marjanoviću, zatim Friedrichu Kraussu i drugim sakupljačima pokazuje intenzitet narodnog buđenja kod Muslimana u drugoj polovini i krajem 19. vijeka. Broj imena - znalaca muslimanske tradicije u tom vremenu je ogromno velik. Snažan zaokret u kulturnoj i književnoj historiji Muslimana toga vremena učinio je Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak. Značajno je da je Kapetanović u toj svojoj orijentaciji išao za afirmacijom muslimanske posebnosti i da je vanredno dobro uočio da je temelj te posebnosti narodna tradicija. U tom smislu on publikuje na narodnom jeziku i evropskim pismom zbirku narodnih umotvorina pod naslovom *Narodno blago* 1887., a godine 1888. publikuje narodnu pjesmu *Boj pod Banjom Lukom* godine 1737.

Hörmann je sa svojim saradnicima sagledao veoma široko značaj zbirke a i njenu preporoditeljsku kulturnu ulogu ne samo među Muslimanima Bosne i Hercegovine, već među južnoslovenskim muslimanima općenito. Zato se on i odlučuje za naslov *Narodne pjesme Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini*. Da iza konfesionalne oznake stoji, u suštini, etnička, grupacijska, odnosno narodnosna oznaka, potvrđuju žestoke reakcije kritike upućene Kosti Hörmannu upravo stoga što je muslimanske pjesme izdvojio iz fonda narodnih pjesama Srba i Hrvata, i nije ih nazvao ni srpskim ni hrvatskim imenom, kako je to tada, iz ideološko-političkih razloga, bilo uobičajeno. Stoga je u povijesti Muslimana od historijskog značaja oznaka muslimanskih umotvorina imenom koje označava njihovu posebnost. Značaj Hörmannovom zbirke, kao i cjelokupnog fonda pjesama koje su skupljene Hörmannove zaslugom, iz aspekta povijesti usmene tradicionalne epike - jeste u tome što su primjeri pjesama toga fonda uistinu jedini poznati presjek kroz fiksiranu muslimansku epiku u periodu nekoliko decenija 19. vijeka. Pjesme zbornika su svjedočanstvo regionalnih diferenciranja ove poezije, svjedočanstvo različitih stupnjeva razvoja pojedinih tipova i oblika, pa time i svjedočanstvo šarolike slojevitosti ove epike. Međutim, sve analize ranije građe, Hörmannovog vremena, kao i kasnijeg, upućuju na zaključak da granice epskih zona u Bosni i Hercegovini nikada nisu bile oštro omeđene, ni po tipovima, ni po vrstama. Oblikovnom i sadržajnom posebnosti izdvojiv je crnogorsko-hercegovački tip, dok se, sudeći po ovoj zbirci kao cjelini, a primjeri drugih zbirki ne obaraju ovakav zaključak, ostala bosanskohercegovačka poezija pojavlju-

je u nizu varijacija.

Neprocjenjive zasluge u historiji bilježenja i publikovanja muslimanske epike u dvije posljednje decenije 19. vijeka ima Luka Marjanović. Njegov je rad inspirisan svakako tadašnjom opštom atmosferom u hrvatskoj kulturi i nauci, koju je karakterisala otvorenost u proučavanju narodnog života i običaja, kao i narodnog stvaralaštva uopšte. Mladi Marjanović, rodom iz Zavalja kod Bihaća, još kao đak počinje da sakuplja narodne pjesme, vjerovatno od hrišćanskih kazivača (period 1859. do 1863.). Isključivo muslimanskoj epici Marjanović se okreće 1886. u fazi pune zrelosti, tada već s titulom profesora crkvenog prava na zagrebačkom sveučilištu. Pjesme sakuplja i bilježi sa izvanrednom ekipom saradnika, među kojima sam ističe mladog studenta prava Petra Starčevića, a potom Ivana Kostrenčića, tadašnjeg sekretara Matice hrvatske. U bilježenju pjesama pomagali su mu, uz spomenutu dvojicu - jedni u Zagrebu, drugi na terenu - Hugo Badalić, Milivoj Šrepel, pjesnik August Harambašić, Stjepan Bobinac, Mile Findrik, učitelj i književnik Janko Leskovar, student prava Pavle Majstorović i Martin Pilar. Marjanović je lično bilježio mnogo, i nastojao je da samo bilježenje pjesama bude, prije svega, njegov posao, ili da se odvija u njegovom prisustvu, te najzad da on lično kontrolira sva zapisivanja.

Tako je nastao najobimniji fond muslimanske epike iz 19. vijeka - zbornik muslimanskih tradicionalnih pjesama - oko 300 junačkih pjesama sa oko 250.000 stihova.²⁹ Prema jednoj informaciji koju je donio sarajevski časopis *Nada* za godinu 1898. zagrebačka škola koja je radila na sakupljanju i izdavanju narodnih pjesama - imala je ambiciozan plan - da publikuje desetak knjiga muslimanskih narodnih pjesama.

Posao koji je uradio Marjanović je ogroman, bez obzira na pomoć koju je imao. Godine 1898. i 1899. u ediciji "Hrvatske narodne pjesme" u redakciji Luke Marjanovića publikovane su *Junačke pjesme (muhamedovske)*, knjiga III i IV. U obje knjige zajedno objavljeno je 50 pjesama.

Višestruka je i ogromna vrijednost Marjanovićevog rukopisnog zbornika. Posebno je značajno što je čitava akcija na sakupljanju muslim-

29. Cjelokupni fond ove građe, uz ostale zbirke muslimanske epike s kraja 19. v. zavedeni su pod dvadesetak inventarnih brojeva Matice hrvatske i nalaze se u Arhivu Odbora za narodni život i običaje JAZU u Zagrebu. Đurđica Mučibabić je, radeći na projektu *Rad Luke Marjanovića na sakupljanju i izdavanju narodnih pjesama iz Bosne i Hercegovine* (uz stručnu saradnju pisca ovog priloga) izvršila prebrojavanje i utvrdila da je Marjanović sakupio 272 pjesme (217.000 stihova) od devet odabranih muslimanskih epskih pjevača, a da je posredno dobio još 48 pjesama od četiri pjevača (38.000 stihova). Tako je zbir ukupnih muslimanskih pjesama 320, od čega 290 epskih.

manske epike bila usmjerena na bilježenje pjevačkog repertoara najboljih znalaca muslimanske epike iz zapadne Bosne, pa su i pjesme u rukopisnom Marjanovićevom zborniku predložene po pojedinim kazivačima, odnosno pjevačima, njihovim prenosiocima i tvorcima. Ovaj princip prisutnosti kazivača, prenosioća u svojstvu nosioca epske tradicije, Marjanović je zadržao i u publikovanom dijelu zbornika. Međutim, izbor ne predstavlja vjerodostojno čitav fond, što je uočio i Marjanovićev recenzent (Đuro Šurmin), a i prvi kritičari. Dočim, kada je riječ o ukupnom Marjanovićevom radu na sabiranju i izdavanju muslimanske epike, onda treba razlikovati značaj rukopisnog fonda od značaja publikovanih zbirki. Za naučna proučavanja muslimanske epike, posebno proučavanja tipa i oblika epskih pjesama kao i tehnike stvaranja i pronosjenja usmenih pjesama, nezaobilaziv je rukopisni fond. Međutim, i publikovana Marjanovićeva zbirka, kao i sve ostale zbirke južnoslovenskih epskih pjesama publikovane u 19. vijeku - ušla je u historiju usmene književnosti, i bez obzira na uticaj koji je ona imala ponovo u narodu, ona predstavlja nakon Hörmannove, drugu zbirku po značaju u historiji proučavanja bosanskomuslimanske usmene književnosti. Nastala je kao rezultat književnoestetskih kriterija vrednovanja usmene tradicionalne književnosti koji su bili karakteristični za 19. vijek, pri čemu se kategorija *usmeno*, pa ni *tradicionalno*, nije uvažavala na način na koji će se to činiti u 20. vijeku. Tako su književnoestetski kriteriji rukovodili i Luku Marjanovića u odabiranju primjera za publikovanje. Za Marjanovića je "sabiranje i izdavanje, napose redigovanje narodnih pjesama *literarna operacija i to od velikog zamašaja*". Pri svemu ovome treba imati u vidu da je Luka Marjanović imao i posebnu namjeru da prezentuje primjere koji će biti različiti od onih koji su već publikovani u Hörmannovoj zbirci, ili kako je on sam isticao, da donese bolje i interesanije. U cjelini gledajući zbirka je daleko više od Hörmannove rezultat literarno-antologijskog pristupa epici. U odnosu na Hörmanna Marjanović je nedopustivo više intervenisao u tekstovima pjesama, unosio je nove stihove, izbacivao stihove i čitave stihove cjeline (od dvadesetak do oko 700 stihova), čime je uticao na strukturu pjesme i na njen kvalitet. Zanimljivo je manir i umijeće pjevača koji, saopštavajući pjesme, u stvari ih ponovo komponuju. Marjanovićeva zbirka muslimanske epike, posmatrana iz književno-historijskog aspekta, pa i folklorističkog, zanimljiva je, ne samo po prezentiranju poezije koju donosi, nego i po svojoj ukupnoj opremljenosti, a posebno po predgovoru koji predstavlja zanimljivu i modernu studiju o muslimanskoj epici. I pored danas nedopustivih manjkavosti koje su uslijedile nakon Marjanovićevih

redaktorskih intervencija, pjesme u ovom izboru, dragocjeno su dopunile, ne samo dotad poznati fond muslimanske već i same južnoslovenske epike. A kvalitet izdanja, s obzirom na predgovor i dodatke s pregledom varijanata, uvrštavaju zbirku u red najmodernijih zbirki južnoslovenske epike iz 19. vijeka.

Marjanovićev rukopisni fond, vanredno sačuvan i dostupan, samo je djelimično do sada korišten, a pruža bogatu građu za izučavanje brojnih pitanja iz historije muslimanske epike.

Za sagledavanje i proučavanje muslimanske epike 19. vijeka nužan je uvid u ostale brojne rukopisne zbirke Matice hrvatske koje se nalaze u arhivu Odbora za narodni život i običaje Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, kao što je s druge strane, nužan uvid u rukopisne zbirke muslimanskih epskih pjesama iz 19. vijeka koje su pohranjene u Arhivu Srpske akademije nauka i umetnosti u Beogradu.

Otkrivanje muslimanske epike nije završeno njenim otkrićem u 19. vijeku. K. Hörmann i Matija Murko su početkom 20. vijeka jasno istakli da muslimanska epika još uvijek nije, ne samo istražena nego ona još uvijek nije ni zabilježena. Milan Parry i Albert Lord izvršili su to novo otkriće muslimanske epike u 20. vijeku. Oni su utvrdili da je ona, u određenim regijama i oazama, u svojoj usmenoj formi još uvijek jednaka tradicionalna i živa, arhaična i nova, sve istovremeno.³⁰

A Discovery of the Moslem Epic in 19th Century

30. Milman Parry, mladi i talentovani američki naučnik, klasični filolog - homerolog, u vrijeme odbrane doktorske disertacije u Parizu, krajem treće decenije 20. vijeka, upoznaje Slovenca Matiju Murka, najvećeg znalca jugoslovenske epike. Pod Murkovim uticajem Parry pravi zaokret u svojim proučavanjima Homera pa Homerov formularni stil počinje da naziva usmenim tradicionalnim. Ono najznačajnije iz susreta Murko-Parry jeste da Parry pod Murkovim uticajem organizuje moderna terenska proučavanja usmene epike u Jugoslaviji (u dijelovima Bosne i Hercegovine, Sandžaka i Crne Gore) u periodu od 1932. do 1934. Upravo ova prva proučavanja i snimanja žive usmene tradicionalne epike prije svega muslimanske obuhvataju građu koja će biti temelj za teoriju o usmenom pjesništvu Albertu B. Lordu, nastavljajući Parryjevog djela, njegovom studentu, kasnije harvardskom profesoru, klasičaru, homerologu i slavisti. Nakon Parryjeve smrti Albert Lord je nastavio da skuplja južnoslovensku poeziju (1935., 1937., 1950., 1951.), opet pretežno muslimansku. Lord će se istom poslu vraćati u Jugoslaviju, u više navrata, u periodu između 1960. i 1965. uz pomoć svoga saradnika Davide Bynuma. U tom periodu oni će mikrofilmovati i dostupne arhive narodnih pjesama u Jugoslaviji. Čini se da su najveća otkrića u muslimanskoj epici Parry i Lord pronašli u tradicionalnim repertoarima sandžačkih pjevača, u umijeću njihovog usmenog rekreiranja tradicionalnih epskih povijesti, u pjevaču Avdi Mededoviću, po Lordu najboljem nakon Homera. "Među pevačima modernih vremena nijedan nije ravan Homeru, ali onaj koji je, koliko im poznajemo epsku pesmu, najbliži velikom majstoru jeste Avdo Mededović iz Bijelog Polja u Jugoslaviji. On je naš savremeni balkanski *Pevač priča*." - Albert B. Lord, *Pevač priča*. 1. Teorija. Idea, Beograd, 1990., str. 5 (Pišćev predgovor)/.

A great number of Southern Slavic Moslem epic songs have been recorded in the first few decades in 18th century. However, one can say that the Moslem epic songs, as well as the other Southern Slavic epic songs, have been discovered for the wider academic and scholarly community only in 19th century. All the person that gathered the oral poetry in this period had had a defined relation towards it. They always saw it as the overall and rich Southern Slavic poetry having observed its specific features in relation to the epic poetry of other Southern Slavic nations with whom they shared a common life.

There are numerous records about the antiquity and widespread territory of the Moslem epics in the Ottoman Bosnia, as well as in the wider region on the larger area of European Turkey. The Bosnian warriors played a prominent role in creating and spreading of this epic. The first known documents about the Southern Slavic Moslem epic can be traced to the end of 15th century. The rich Moslem historical accounts towards the end of 15th century testify about their foundations in the abundant and similar tradition of the Middle Ages. Many other precious pieces of news about the Bosnian Moslem epic tradition from the beginning of 16th and until the first collections of Moslem epic in 19th century affirm a continuity and vitality of this tradition. The songs about events they related to were sung immediately after these events had taken place and in different environments (military, aristocratic, rural, etc.). These songs also spoke about the topics and heroes of this epic. We know that the songs about certain heroes from different places were quite numerous. The most important determining factors can be made complete by adding the data on the influences by various confessional and ethnic environments in the process of cherishing and transmitting the Moslem epic tradition from the period of its early beginnings to the appearance of the first collections. One can recognize them immediately in the collections that had been presented in *Pjevanija /Songs/* by Simo Milutinović Sarajlija, then in the poetry of great collections such as those published by Hörmann and Marjanović, and until the recordings on tape in our time.